

Л.О. ДОБРЯНСЬКА
Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

НАУКОВІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

Протягом останніх десятиліть людство пройшло довгий шлях від свого повного відокремлення від природного середовища і наслідування стратегії панування та використання до розуміння єдності розвитку суспільства і природи, проповідування раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища. Основною тезою сьогодення стала коеволюція людини та природи, а антагонізм їх відносин і розвитку змінився на синергію.

Вивчення історії людства (з історичних, географічних, економічних позицій тощо) дає змогу оцінити та спрогнозувати екологічну ситуацію, визначити кризові моменти, причини їх виникнення та шляхи подолання. Метою цього дослідження є визначення передумов екологізації розвитку продуктивних сил на основі аналізу поточної ситуації та з урахуванням сучасних тенденцій і вимог.

В українській науковій думці багато уваги приділяється змісту та значенню продуктивних сил у розвитку й функціонуванні народногосподарського комплексу. Основним законам та закономірностям розміщення продуктивних сил присвячено праці П. Борщевського, С. Іщука, М. Фащевського, Л. Чернюк та ін. Проблематика розміщення продуктивних сил з позицій регіоналістики та соціально-економічної політики держави розкривається в роботах З. Герасимчук, Б. Данилишина, С. Кравціва, С. Харічкова та ін. Особливості організації ефективного функціонування окремих галузей економіки досліджуються П. Гаманом, В. Герасимчуком, Л. Дейнеко, П. Коренюком та ін. Проблеми державної безпеки в контексті розміщення продуктивних сил знайшли свій розвиток у дослідження О. Бутрим, С. Волошина, Б. Данилишина, О. Ральчука та ін. Утім, стрімкий розвиток суспільства на тлі глобалізаційних, трансформаційних та кризових явищ призводить до еволюції власне продуктивних сил, нашого сприйняття їх структури та значення. Отже, дослідження продуктивних сил залишаються актуальними, зокрема ті аспекти, що стосуються екологічної складової економічного розвитку.

Відповідно до одного із загальних визначень продуктивних сил, вони є відображенням активного відношення людей до природи, системою суб'єктивних та матеріальних факторів, які виконують обмін речовин між суспільством та природою [1, с. 247].

Аналіз наукових розробок українських та зарубіжних учених у галузі теорії продуктивних сил показує, що при визначенні змісту поняття продуктивні сили розглядається головним чином поелементна його структура (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація продуктивних сил

Вид класифікації	Складові
Основні елементи (загальна класифікація)	Населення, предмети і знаряддя праці, природні ресурси, виробництво, сфера послуг та ін.
Основні елементи з позицій економіко-відтворювального підходу (За Б.М. Данилишиним [2])	<ul style="list-style-type: none"> - Матеріальний капітал (машини, обладнання, будівлі). - Неречовий капітал (технології, дослідження, розробки, знання). - Людський капітал (майстерність, здоров'я, освіта, вміння, навички). - Природний капітал (навколишнє природне середовище). - Суспільно-політичний капітал (законність, безпека, свобода)
Основні елементи природних продуктивних сил (за В.І. Вернадським [3])	<ul style="list-style-type: none"> - Сили, що пов'язані з витворами природи (родючість ґрунтів, лісові багатства, тваринний світ, продукти рослинності, рибні багатства тощо). - Різноманітні джерела енергії (сили водоспадів, рік, вітру, природних газів, морських припливів тощо). - Природні ресурси, що зосереджені в надрах землі (руди металів, горючі гази, мінеральні джерела, нафта тощо)
За речовим складом	Речові, неречові, людські
За економіко-технологічною структурою	Основні, допоміжні, супутні
За вихідним розвитком	Природні, суспільні та загальні

Сучасні продуктивні сили мають дві форми: безпосередні органи матеріального виробничого процесу та духовно-соціальні продуктивні сили. Перша форма є первинною, тобто базою, на якій здійснюється розвиток духовно-соціальних продуктивних сил, друга – забезпечує духовне оволодіння світом – розвиток знань, виробництво духовних багатств, науковий прогрес.

Рушійною силою людського розвитку залишається суперечність між безмежною здатністю нарощування матеріальних та духовних потреб й обмеженістю природних, енергетичних ресурсів, які воно використовує на кожній стадії розвитку цивілізації [4]. Таким чином, загострення екологічної ситуації відображає невідповідність між рівнем розвитку продуктивних сил, характером виробничих відносин і можливостями природи до відтворення ресурсів, тобто є сигналом переходу до нового типу матеріального виробництва.

Нами досліджено відображення основоположних законів розвитку системи "людина–природа", узагальнених Н. Реймерсом на основі досліджень

В. Вернадського, П. Дансеро, М. Коммонера та ін., у принципах розміщення продуктивних сил (табл. 2). Їх аналіз, а також сучасних тенденцій розвитку показав, що особливістю нинішньої екологічної кризи є технологічний рівень використання законів природи, пов'язаний з переходом від макрорівня (наприклад, проста обробка матеріалів, основою якої є механічний вплив) через макрорівень (виробництво синтетичних сполук, селекція тощо) до молекулярного й атомарного рівнів (квантомеханічні, термоядерні процеси, генна інженерія тощо). Технологія виробництва нині будується на виокремленні та підсиленні природних процесів, спрямованих на досягнення певної мети, прискоренні виробництва кінцевої продукції.

Таблиця 2

**Зіставлення основоположних законів розвитку системи "людина–природа"
та принципів розвитку і розміщення продуктивних сил***

Закони системи "людина–природа"	Принципи розвитку і розміщення продуктивних сил
Правило історичного розвитку за рахунок сукцесивного омолодження екосистем	Регіональна свобода та обмежений централізм
Закон бумеранга або зворотного зв'язку взаємодії людини та біосфери	Охорона навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів і впровадження ресурсозберігаючих технологій
Закон незамінності біосфери	Забезпечення здорових гігієнічних умов життя і праці населення
Закон оновлюваності біосфери	Вирівнювання економічного розвитку районів та областей
Закон незворотності взаємодії людини та біосфери	Обмеження надмірної концентрації промисловості в містах
Правило міри (ступеня можливостей) природних систем	Збалансованість і пропорційність розвитку
Принцип природності (натуральності)	Раціональне розміщення виробництва
Закон зменшення віддачі (природи)	Комплексне розміщення виробництва
Правило демографічної (техніко-соціально-економічної) насиченості	Внутрідержавний та міжнародний поділ праці
Правило прискореного історичного розвитку	Зміцнення обороноздатності країни, урахування інтересів економічної інтеграції в європейський і світовий простір

* Складено автором на основі [5; 6, с. 21–23; 7, с. 11].

У передових країнах відбувається процес формування загальноінтелектуалізованих продуктивних сил. Це такі продуктивні сили, коли людський фактор відіграє роль загального інтелекту, а праця – загальної наукової праці. На цьому етапі розвитку продуктивних сил виникають і стають основними принципово нові знаряддя праці: комплексна автоматизація виробничих процесів, масове використання електронно-обчислювальних машин, розвинута система інформації, екологічно чисті способи виробництва тощо.

М. Делягін [8] визначає світову кризу як зміну будови суспільства, для розв'язання трьох фундаментальних проблем управління, що її спричинили. Перша – інформаційний вибух (термінологія М. Делягіна), який призвів до того, що кількість інформації перевищує можливості її обробки та управління. Друга проблема – зміна роботи з формальної на творчу через комп'ютеризацію. Нині не існує способів управління творчими колективами у масових масштабах. Третя – такий наслідок глобалізації, як переорієнтація інтересів людини з трансформації зовнішнього світу на зміну особистого світу. Результатами цього є криза знання та науки, зниження ефективності системи управління.

Вчені зазначають, що все розмаїття кризових явищ породжено тим, що витратний підхід до виробництва, який вичерпує не тільки обмежені планетарні запаси сировини та енергії, але й позитивний організаційно-управлінський потенціал основних продуктивних сил, перетворив їх на руйнівні, досяг своєї історичної межі [9]. Основа виробництва руйнується на рівні зв'язків людини та природи, тому для подолання кризи слід змінити як форму продуктивних сил (зокрема, технологій), так і спрямованість процесів виробництва.

Причина сучасних кризових явищ полягає також у штучності, відчуженості технології від природних процесів, антропогенних порушеннях, що вносяться у природні системи. Наразі для оцінки впливу на навколишнє природне середовище аналізують зміни показників, що характеризують ланку відносин "продукція–відходи", тобто відображають зменшення або збільшення обсягу забруднень. Отриманні бальні оцінки характеризують ступінь прийнятності, а результатом оцінки є встановлення норми забруднення. За таких умов особливого значення набувають узагальнені показники.

Звідси випливає дуже важливий практичний висновок для подолання кризових явищ: перехід від одного етапу розвитку суспільства до наступного не перериває розвитку й не вимагає знищення наявних продуктивних сил, щоб усе починати заново. Навпаки, нові суспільні сили, які приходять до влади, можуть остаточно довести свої переваги, якщо вони максимально використають створені в старому суспільстві (на попередньому етапі розвитку) продуктивні сили та забезпечать їх піднесення на якісно більш високий рівень.

Одним із шляхів подолання кризових явищ та розв'язання проблем невідповідності сучасного етапу розвитку продуктивних сил і нинішньої системи управління вимогам сьогодення є екологізація. Загалом екологізація – це вивчення будь-яких питань з урахуванням екологічних факторів, або екологічний підхід до розв'язання проблем.

Розрізняють екологізацію технологій, тобто розробку та впровадження у виробництво, комунальне господарство технологій, які за умов максимізації якості продукції забезпечують збереження екологічної рівноваги, мінімізують забруднення навколишнього середовища. Найважливіший аспект екологізації технологій – економне застосування сировини, комплексність у використанні природних ресурсів, створення технологічних систем, що забезпечуватимуть мало- або безвідходне виробництво, замкнуті цикли водовикористання, утилізацію відходів, мініатюризацію техніки.

У роботах В. Кутирьова, Ф. Гиренка, Т. Роззака показаний взаємозв'язок екології природи та екології духу. Зокрема, В. Кутирьов стверджує, що техногенна культура має своїм продуктом не тільки "розхристану" природу, розвиток людства за техногенними стандартами є шляхом на Голгофу [10, с. 99]. Учений вводить новий термін – тектура, тобто культура штучного світу, який визнає верховенство технологічного імперативу.

Один з організаторів екологічного руху в США Б. Токар запропонував новий проект будови суспільства – біорегіоналізм як протиположності клановості, націоналізму. Біорегіон – область, яка визначається не політичними межами, а природними біологічними і геологічними особливостями [11].

Активісти екологічного руху також розробили проект нового не соціалістичного, не капіталістичного, а постматеріального суспільства, яке повинно зародитись у надрах сучасної цивілізації. Ідеологом цієї теорії є Р. Паєлке, який зазначає, що екологічний феномен змушує переглянути найсучаснішу ідеологію, адже нині вона базується на економічних інтересах різних класів [12, с. 123].

Екологізація свідомості вивчається в рамках філософських та соціологічних досліджень, розглядається як пошук самоідентичності не через самозаглиблення, а на перетині, зіткненні зі світом [13, с. 42].

Екологізація природознавства передбачає зміни гносеологічної сфери, переходу від проєктивно-конструктивної до діалогової епістемології [14, с. 87]. В умовах кризи, у тому числі екологічної, формується нова стратегія поведінки, баланс природи та цілісний характер екосистеми пропонується розглядати як цінності, на основі яких можна будувати нормативні моделі. Баланс природи повинен розглядатись не як джерело всіх цінностей, а як основа вибору, з якої всі інші цінності повинні погоджуватись [15, с. 113].

Екологізація законодавства – внесення змін і доповнень у норми та галузі права, що регулюють господарську та іншу діяльність, яка пов'язана із впливом на навколишнє середовище.

Отже, екологізація є багатовекторним процесом, що не обмежується якоюсь конкретною сферою життя. Екологізація продуктивних сил вимагає екологізації свідомості, законодавства, управління і т.д., що в поєднанні приведе до модифікації (зміни) закономірностей розміщення продуктивних сил, уявлення щодо ефективності цього розміщення, підходів до управління на всіх щаблях.

Екологізація продуктивних сил є еволюційним кроком, а запровадження принципів екологізації в державі створить підґрунтя для подолання кризових явищ на основі використання новітніх підходів до управління та нормативно-правового забезпечення соціально-економічного розвитку, покращення іміджу держави як основи для залучення додаткових інвестицій. Адже успіх багатьох політичних, економічних, соціальних і технічних програм та проєктів як національного або регіонального, так і світового масштабу, спрямованих на запобігання руйнування навколишнього природного середовища і поліпшення його якості, у багатьох випадках буде визначатися правильним науково обґрунтованим співвідношенням цілей цих проєктів із загальнолюдськими

цінностями, соціально-економічними та етичними нормами різних народів [16, с. 739].

У підсумку зазначимо, що розробка, запровадження і здійснення дієвої екологічної політики держави в цілому та окремих її регіонів – це вагоме сучасне завдання. Назріла гостра необхідність трансформацій державного управління у природоохоронній сфері з урахуванням світового досвіду і залученням як іноземних, так і внутрішніх інвестицій [17, с. 84]. Передумовами цього, на нашу думку, є: відносно молодий вік держави, споживацька модель розвитку, відсутність достатньої кількості маловідходних технологій, висока енерго- та матеріаломісткість промисловості, нестабільна ситуація в поставках і формування цін на енергоресурси, неефективне законодавство в галузі охорони природного середовища і факти його порушення, перехід держави до ринкової економіки тощо.

Потреба встановлення екологічно безпечної моделі ринкових відносин в Україні, з одного боку, та необхідність формування, запровадження і вдосконалення мотиваційних механізмів реалізації моделі ефективного екологоорієнтованого економічного зростання на всіх рівнях господарювання – з іншого, об'єктивно зумовлюють активізацію екологоорієнтованої адаптації вітчизняних реформаційних зусиль через відповідну модернізацію процесу суспільного відтворення.

Сучасна технологія виробництва – це ланка у взаємодії не тільки суспільства й природи, але й людини із суспільством та природою. Вона створює можливості суспільно використовувати природні речовини й енергію, пристосовувати для потреб людини природне середовище.

Екологізація продуктивних сил є багатогранною, ємною та різнобічною компонентою оновлення подальших реформ, зміст якої полягає в наповненні економіки інноваційними процесами, спрямованими на ефективність економічного зростання та підвищення добробуту народу в цілому.

Література

1. *Философский словарь* / [под ред. И.Т. Фролова]. – [4-е изд.]. – М.: Политиздат, 1981. – 445 с.
2. Данилишин Б.М. *Регулювання розвитку інноваційного потенціалу в економіці* / Данилишин Б.М., Корецький М.Х., Дацій О.І. – К.: РВПС, 2006. – 346 с.
3. Асаул А.Н. *Экономическая программа КЕПС и ее значение для возрождения экономики России и Украины* / А.Н. Асаул; РАН, Ин-т проблем региональной экономики. – СПб.: Изд-во РАН, 2005. – 234 с.
4. Быстряков Ю.И. *Экономика и экология* / Ю.И. Быстряков, А.В. Колосов. – М.: ВО "Агропромиздат", 1992. – 234 с.
5. Реймерс Н.Ф. *Экология: теории, законы, правила, принципы и гипотезы* / Н.Ф. Реймерс. – М.: Журнал "Россия молодая", 1994. – 366 с.
6. Данилишин Б.М. *Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка* / Данилишин Б.М., Клиновий Д.В., Пена Т.В.; за ред. Б.М. Данилишина. – Ніжин: ТОВ "Видавництво Аспект-Поліграф", 2007. – 688 с.
7. *Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка* / [Баб'як Г.П., Брич В.Я., Дусановська М.П. та ін.]; за ред. Є.П. Качана. – К.: Вища школа, 1999. – 375 с.

8. Делягин М. Мы переживаем два разных кризиса – мировой и российский / М. Делягин // Форум.мск. Открытая электронная газета. 04.04.2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://forum-msk.org/material/economic/796462.html>.
9. Рофман В.М. Мировой кризис / В.М. Рофман // Портал "Экология, как стиль жизни" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eco-gas.ru/articles.php?article_id=2.
10. Кутырев В. Почему наша(у) цивилизация(ю) не любит мудрость? / В. Кутырев // Вестник Российского Философского Общества. – 2007. – № 3. – С. 96–101.
11. Несын И.Г. Экологизация сознания как философский аспект энвайронментализма: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Несын Илья Георгиевич. – Томск, 2003. – 129 с.
12. Paelke R. Environmentalism and the future of progressive politics. / R. Paelke. – L.: New Haven, 1989. – 325 p.
13. Гиренок Ф.И. Удовольствие мыслить иначе / Ф.И. Гиренок. – М.: Академический Проект, 2008. – 240 с.
14. Философия науки / [под ред. С.А. Лебедева]. – М., Академический проект, 2005. – 420 с.
15. Черникова И.В. Философия и история науки / И.В. Черникова. – М.: Академический проект, 2004. – 265 с.
16. Гужеля Л.М. Екологічний аспект суспільного розвитку: постановка проблеми / Л.М. Гужеля // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): наук. журнал / [гол. ред. О.П. Степанов]. – К.: НАУ, 2004. – Вип. 1–2. – С. 486–493.
17. Данилишин Б.М. Просторова організація продуктивних сил України: мезо- та мікрорегіональний рівень / Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Фащевський М.І.; РВПС України НАН України. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 572 с.

УДК 330.15

Л.В. ЖАРОВА

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Екологічна політика та питання екологічної безпеки в умовах сучасної економічної нестабільності та, як прийнято говорити, світової кризи, відходять на другий план. Така тенденція спостерігалась і раніше, на початку 90-х, коли Україна переживала трансформаційні процеси, про що йдеться в роботах Гейця В.М., Данилишина Б.М., Жаліла Я.А., Хлобистова Є.В. та інших. За роки незалежності України питанням екологічної політики присвячено роботи відомих учених, таких як Васюти О.А., Васюти С.І., Гардашук Т.В. (політологічні та суспільні аспекти), Туниці Ю.Ю., Філіпчука Г.Г. (глобалізаційні аспекти та проблеми), Данилишина Б.М., Синякевича І.М., Хілька М.І., Шевчука В.Я. (національна екологічна політика), Долішнього М.І., Кравціва В.С., Герасимчук З.В. (регіональна проблематика) тощо. Питання екологічної безпеки в контексті екологічної політики знайшли розвиток в дослідженнях Качинського А.Б., Навроцького В.М., Хлобистова Є.В., Хміль Г.А. та інших.